

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

РЕЦЕНЗИЯ

НА ДИСЕРТАЦИЯТА НА **ПАВЕЛ ТОДОРОВ СТОЙНОВ** ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „**ДОКТОР**” на тема:

„СЪСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ НА ЗДРАВНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ”

Рецензент: проф.д-р Петър В.Петров

Докторантът – асистент Павел Т.Стойнов е роден на 22.04.1971 г. в гр.София. През 1996 г. се е дипломирал като магистър по Изчислителна техника в ТУ-София, през същата 1996 г. – като магистър по Математика и през 2000 г. като магистър по Стопанско управление в СУ „Св.Кл. Охридски”. Понастоящем П.Стойнов е редовен асистент в Катедра по статистика и иконометрия от 2000 г. Той е докторант на самостоятелна подготовка по професионалното направление Науки за Земята в специалност География на рекреацията и туризма в Геолого-географския факултат на Софийския университет. Научен консултант е проф.дгн Мария Стаматова Воденска.

Представената за рецензиране и защита дисертационна разработка на докторанта П.Стойнов е едно напълно завършено и твърде актуално научно изследване, базирано на детайлно анализиране на огромния фактически материал, събран от дисертанта. Основната теза в разработката се заключава в това, че все повече се увеличава интереса към здравния туризъм от страна на хората на нашата планета особено от по-цивилизираните и демократични държави. Твърде голям интерес се проявява към туристическите възможности на нашата държава и то именно от гледна точка на здравния туризъм, тъй като туристическата ни инфраструктура е развита преди всичко във възможно най-добрите природно-географски условия за нейното изграждане. Това са възможностите на нашето Черноморско крайбрежие и минералните

извори в много райони на държавата ни, които са обусловили развиването на морския рекреативен туризъм и балнеооздравителния туризъм. Все още има неоткрити и недостатъчно усвоени туристически ресурси, за които е необходимо да се осъществяват научни разработки и то на принципите на съвременните геоекологични изисквания за рационално използване особено на природните ресурси. В този смисъл актуалността на дисертационната разработка е напълно оправдана, което ще допринесе за регулираното управление на нашето туристическо стопанство.

Структурирането на дисертацията се отличава със стройност и целенасоченост, което я прави в съответна степен и оригинална. На 265 стандартно принтирани страници са разработени в добра последователност 8 основни раздели, плюс Увод – 1 стр., Заключение като 9 раздел – 3 стр., Основни приноси – 1/2 стр., Използвани източници – 7 стр. и Приложения - 50 стр. Съобразно поставената цел основната тежест на разработката се съдържа в 3,4,6 и 8 раздели. След Увода в раздел 2 се интерпретират теоретико-методологичните основи на изследването /7-16 стр./, в раздел 3 е направен обстоен преглед на ресурсите за СПА туризъм в България /17-57 стр./, в раздел 4 е представена материално-техническата база на здравния туризъм в България /59-96 стр./, в раздел 5 – се дава информация за кадрите, услугите и качеството на обслужването в здравния туризъм, в раздел 6 е анализирано търсенето на здравен туризъм и посещаемостта на балнеотуристическите дестинации в България, в раздел 7 се интерпретира управлението и нормативната база в здравния туризъм и в раздел 9 са определени тенденциите и перспективите за развитието на здравния туризъм в България. Не може да се каже обаче, че заглавията на някои от разделите са достатъчно точно формулирани. В текста са включени 138, различни по обем на данните, таблици и 60 фигури, като повечето от тях са оригинални и представляват предимно диаграмни изображения, показващи визуално анализирания фактически материал и доказващ реалността на твърдението или извода на дисертанта. Приложенията, които са в значителен обем, са на брой 20 и включват предимно тектове на документи, списъци, таблични текстове и таблици, общо 50 стр. Всички материали в приложенията допълват и илюстрират съответни текстове от дисертацията. Използваните, умело подбрани информационни източници, включват общо 183 заглавия /68 на кирилица, 23 на латиница и 52 интернетни сайта. За последните следва да отбележа, че всички са уточнени на български език и имат хронологична информация. Всички източници, с някои изключения, са коректно цитирани в текста. Това показва големите познания на дисертанта, ползващ перфектно три чужди езика, за добрата му литературна осведоменост. Посоченото до тук в рецензията дава основание да се отбележи, че дисертационният труд е отлично структуриран и илюстриран.

В Увода, след обосновката за актуалността темата, достатъчно ясно и кратко са формулирани обектът и предметът на изследването, целта и задачите на разработката, основната теза и 4 работни хипотези, в които се акцентира на развитието на СПА туризма в България. Не мога да приема за достатъчно точно формулировката за обекта на изучаване /а не за изследване/. Тук трябва да се акцентира на пространствената система /териториална и аквална/ на здравния туризъм у нас с акцент на СПА туризма. В читателя би възникнал въпроса *има ли разлика между здравен туризъм и СПА туризъм?* Имам предвид да се изясни разликата още в Увода. По същество обаче той е написан много системно и въвежда реално в същността на дисертацията, при което основната цел и четирите задачи, чието решаване ще обезпечи постигането на целта, са общо взето добре формулирани съгласно структурата на дисертационната разработка.

В раздел 2, последователно, в 4 пунктоации са представени теоретико-методологичните основи на изследването, понятийния апарат, възприетия системен подход като основен такъв при изследването, а така също статистическите методи и статистическия софтуер. Много правилно авторът започва този раздел с изясняване същностното съдържание на основни понятия в науката за туризма, по-точно за здравния туризъм. На базата на чуждестранни автори докторантът определя същността на здравния туризъм, при което диференцира медицински и уелнес туризъм според здравните услуги, които се предлагат и при двата вида здравен туризъм. Без да коментираме определенията следва да признаем, че дисертантът правилно е определил същността на двата вида здравен туризъм. В пунктоация 2.1.3., където се интерпретира СПА туризма веднага се поставя въпроса за разликата между балнеотуризма и уелнес СПА туризма/?, защото и при двата вида и при медицинския СПА и при уелнес СПА туризъм могат и се използват комплексно и диференцирано където се налага, едни и същи природни ресурси, а също така и антропогенни. Нима при медицинския туризъм не биха могли да се използват ресурси за психологично въздействие, което както се изтъква на стр.9 е предопределено само за уелнес СПА туризъм. При определението на основните характеристики на СПА центровете трябва преди всичко да се анализира природогеографското местоположение и след това всички други фактори /стр.10/. В този раздел много точно докторантът е определил, че изследванията в областта на туризма са интердисциплинарен проблем и това му дава основание да възприеме системния подход, който включва по същество комплексният характер на изследването. Системният подход е основен при всяко научно изследване, заедно със системно-структурния анализ. На тази база дисертантът представя и използва модифициран от него модел на туризма на Крипендорф, който е приложен в труда от докторанта в табличния му вид на стр.13. Той обаче не е достатъчно точен в хоризонталната рубрика **местна околна среда** и във вертикалната

рубрика **природа**. Статистическите методи и в двете постановки са представени кратко и ясно.

Третият основен раздел е посветен на ресурсите за СПА туризма в България, което е крайно необходимо, тъй като по същество тук са разгледани природните ресурси, на които правилно е даден приоритет пред всички други. Бих поставил въпроса защо не се включва и значението на тези ресурси и за здравния туризъм, което е необходимо за връзка с темата на дисертационния труд. Не е ясно обаче защо природните ресурси за СПА туризма са в излишък, а са в недостиг в системата с генетични условия!? Изтъква се, че те са в резерв за СПА туризма в МОС. В частта 3.1. е направен преглед на балнеоложките ресурси при което те са отнесени само към СПА туризма и се констатира, че те дават отлични перспективи за него. Хидробалнеоложките ресурси включват съвсем естествено минералните води, които са групирани правилно според съвременната им класификация в България според отделни показатели. В картосхемата на находищата на стр.19 има неясен условен знак. Също така правилно са представени пелоидобалнеоложките находища според съответни автори. Тук следва да се постави въпроса дали могат да се използват поне за лечебен туризъм находищата на лечебен торф? На картосхемата на фиг.3.2. можеше да се нанесат с подходящ условен знак и находищата на лечебен торф и бентонитова глина, а така също и други находища на лечебна кал. Добре са интерпретирани лечебните свойства и методите за калолечение. Накратко са споменати таласобалнеоложките ресурси, както и историческото развитие на използването и изследването на минералните ресурси в България. Териториалното разпространение на природните ресурси за СПА туризъм по административните области е направено изцяло по Д.Казачка. Картосхемата на стр.25 не е свързана пряко с разпределението на СПА ресурсите, докато двете на стр.26 са реални, но са съставени от Д.Казачка без да са анализирани в текста.

Характеристиката на трите категории области на хидробалнеоложки ресурси е направена общо взето изчерпателно съобразно данните от авторския колектив Едрева, Костадинов и Караколев /1983/. Към областите със значими ресурси са анализирани 14 такива, а към областите с по-слабо изразени хидробалнеоложки ресурси – останалите 14. Не е посочен никакъв критерии, по които са диференцирани двете големи групи области. Ако имаше такива на pewno област Велико Търново, а и някои други, биха попаднали във втората група. Добре би било ако за всяко балнеолошко находище беше дадена, макар и съвсем кратка, климатична информация, тъй като съчетанието на хидроклиматичните ресурси обуславят по-добро представяне на дадена дестинация за СПА туризъм. На някои места се забелязват някои неточности. Напр.: на стр.47 и 48 има директно повторение на един абзац от текста; на стр.48 се посочва, че климатът в района на Хасковските минерални бани е умерено-континентален!!!; на

стр.49 пише, че КК „Зл.пясъци” „е разположен в парк, обрасъл с бук,ясен, габър, дъб, бряст и пълзящи увивни растения”. Това се отнася до ПП”Златни пясъци”, който е защитен природен обект – един от 11-те природни паркове в България.Има и други неточности.Стои също така въпрос – какви условия за балнеотуризм предлага КК „Пампорово”?В заключението на този трети раздел от дисертацията, който аз считам че е основополагащ в разработката, би следвало да се вземе отношение относно застрояването и цялостното опазване на *природната среда*.

В раздел 4., в обем от 37 страници е разгледана и анализирана МТБ специално за здравния туризъм в нашата страна. В общия преглед е диференцирана МТБ като заведения за настаняване и хранене и допълнителна МТБ свързана с допълнителни туристически услуги.Не е ясно какво се включва в тях? След това се диференцира МТБ според възприетото изследване в дисертацията, при което тя е разделена на 1.Средства за настаняване-хотели, подходящи за СПА туризъм /обща *суперструктура*/ 2.СПА-центрове /специализирана *суперструктура*/.Въпросът е по какви критерии е тази диференциация? При регионализацията на административните области у нас за целта на дисертационното изследване са определени 4 региона, но на pewno не само по тяхното географско местоположение, което се вижда от следващите абзаци в текста.Диференциацията на курортите на 3 групи: климатични морски, климатични планински и балнеолечебни също не е точно, тъй като в първите две групи има центрове, в които комплексно се използват и климатичните и балнеолечебните ресурси, особено в аспекта на здравния туризъм.Що се отнася до детайлното разглеждане на хотелската база, направено на базата на богатия фактически и статистически материал то следва да оценим,че докторантът се справил много добре.Остава обаче открит въпросът преди съществуващите т.нар.санаториуми как са привклучени в здравния туризъм – дали към медицинския /към Специализираните болници за рехабилитация/ или СПА и уелнес туризма? При класифицирането на хотелите по категория и по големина би могло да се направи евентуално и една комплексна категоризация.В този 4 раздел от труда на докторанта добро впечатление прави това,че той използва не само статистически данни от НСИ но и свои предишни разработки върху проблематиката за МТБ на здравния туризъм в България.Както се вижда от текста голямо внимание е отделено на използването на курортните комплекси с национално значение, особено крайморските. Никъде обаче в анализа на МТБ не се обръща внимание на *прекомерното застрояване* на който и да било коруртен комплекс!? Освен това в обобщителните абзаци на стр.96 *се предлага* да се строят *нови* хотелски сгради!?

В раздел 5. е разгледан обстойно /стр.97-111/ въпросът за кадрите, услугите и качеството на обслужването в здравния туризъм. Много пълно е представен броят персонал, дейностите и професиите заети в

хотелиерството и ресторантьорството в България за период от 6 последователни години /2008-2013/, а също така и броя на заетите в здравеопазването лекари и специалисти /2001-2013/. Отделно, на фона на горните данни, са представени професиите и длъжностите участващи в СПА туризма. Реално е преценено от дисертанта, че мнението на туристите за СПА туризма у нас отнасящо се до квалификацията на кадрите е на средно ниво. Посочената идея за повишаване квалификацията на персонала в СПА и уелнес туризма да става чрез висше университетско образование едва ли е реална, като се имат предвид специализираните *колежи и професионални училища* по туризъм и че в тях може да се въведат конкретни специалности за здравния туризъм.

В пунктоация 5.2. е разгледан въпроса с предлаганите продукти и услуги, където най-напред са интерпретирани общи понятия с тях. Дефинирането на понятието „туристически продукт” е дадено в тесен и широк смисъл. По начало понятието *продукт* е съотносимо към друго същностно съдържание. Неясно се осмисля, че в понятието „туристически продукт” се включват заедно с туристическите услуги и стоки и туристическите ресурси, та даже и инфраструктурата!? Правилно се оценява, че около 80% „според нас и повече, от 80% от туристическото предлагане се състои от услуги, които наистина са „продукт” в преносен смисъл на това понятие. В пунктоация 5.2.2. смятам, че докторантът правилно възприема дефинирането на туристическия продукт в тесен смисъл на понятието като комплекс от туристически услуги и туристически стоки. Въпросът какво се включва в понятието „туристическа стока” следва също да бъде интерпретиран? Не може да се отрече компетенцията на автора по отношение на програмата SPA+, изискванията към услугите свързани с категоризацията на СПА центрове и цените на СПА услугите /5.2.3.; 5.2.4.; 5.2.5./. В точка 5.3. дисертантът разглежда с добра информираност въпросът за качеството на услугите и процесите /нали и те са услуги!?. Мисля че в управлението на качеството основният елемент е осъществяване и осигоряване на качеството / тъй като има стандарти/, а на следващо място като основен елемент да бъде мониторинга на качеството на услугите в туризма въобще и по конкретно в здравния туризъм. Добре са представени международните СПА стандарти и българското участие в определянето им, а също така и сертифицирането на СПА и уелнес центрове. На стр.111 в заключението на раздел 5. се наблюдава противоречие в оценката на кадрите където пише, че то е на „едно добро ниво”, а на стр.99 те са оценени на „средно ниво”!?

Раздел 6. е озаглавен „Търсенето на здравен туризъм. Посещаемост на балнеотуристическите дестинации у нас.” При характеризиранието на търсенето дисертантът тълкува постановките на редица български учени. Прави впечатление, че в структурата на туристическото търсене се negliжира аспекта на природните дадености като ресурси

/стр.112,113/. Лично дело на докторанта е изследването на профила на туристите, ползващи здравни услуги у нас. Приложеният анкетен метод е правилно ранжиран и получените резултати могат да се приемат за реалистични. Не е ясно обаче, защо броят на интервюираните по различните въпроси и показатели / вж. табличния материал на стр.115-163/ е много различен и варира от няколко стотици до няколко десетки? Анализът на резултатите от основното и пилотното проучване е направен много подробно и задълбочено. Следва да се оцени, че тази част от дисертационният труд е най-съществената. В нейното заключение са направени компетентни и реални изводи особено тези за характеристиките на потребителите на удовлетвореност от българските СПА услуги. Не случайно сред изведените позитиви за имиджа на България за СПА туризъм на първо място са посочени природните дадености като географско положение, черноморското крайбрежие, минералните извори и благоприятния климат.

В раздел 7. на дисертацията са представени управлението и нормативната база на здравния туризъм, където на първо място стоят институциите на централната и местната власт, в т.ч. и Националният съвет по туризма. Тук авторът се базира единствено на Закона за туризма с онези текстове, имащи отношение към здравния туризъм без да взема отношение по техните слаби страни и непълноти. На второ място правилно са описани неправителствените организации свързани с здравния туризъм с техните основни отговорности. Посочени са и редица агенции, комисии и бюджетни организации, имащи пряко или косвено отношение към здравния туризъм. Не следва ли да се приемат националните агенции като организации на централната власт? /стр.170/ Правилно също така в нормативната база са интерпретирани съответните законови и подзаконови актове. Трябва обаче да се обърне специално внимание и на основния закон за опазване на околната среда. Не мога да не отбележа обаче, че туристическата регионализация представена по ДАТ /2008 г./ включваща два таксона /район и подрайон/ е научно издържана. Тя не отговаря на принципите на районирането /единност на териториалния обхват, наименования, непълнота и др./. Трудно може да се съгласим и с регионите използвани при анализа на МТБ, тъй като представляват обединения на области. В този раздел 7. макар и накратко е обърнато внимание на статута на курортите, използването на минералните води и представянето на услугите в здравния туризъм и сертифицирането на СПА цетровете. В заключението на раздел 7. би трябвало да се предложи и съобразяване на законодателството не само с изискванията на международния пазар, но и с особеностите на нашата страна за развитието на здравния туризъм.

Раздел 8. от дисертацията разглежда тенденциите и представя перспективите за развитието на здравния туризъм в България на базата на развитието на туризма в планетарен мащаб. Има събрана достатъчно

информация и по специално за СПА туризма с количествена информация за него в нашата страна. Смятам, че перспективността и дейностите за развитието на здравния туризъм в България заслужава по-обстойно осмисляне, особено в стратегията Хоризонт 2030. Въпреки че раздел 6. бе посветен изцяло на търсенето на здравен туризъм у нас в този раздел се отделя специално внимание в перспективен аспект на стимулиране на търсенето с изясняването на генериращите пазари, участието в международните експозиции, регионалната интеграция и вътрешното търсене. Разсъжденията на докторанта по тези въпроси са добре интерпретирани.

Зключението на дисертационния труд е добре обмислено и не представлява резюме на труда, а обобщава неговото съдържание като цяло. На стр.207 докторантът прави автосправка на основните приноси постигнати в резултат на разработката, които аз приемам като правилно изведени и точно и кратко формулирани.

Въпреки изцяло и напълно положителната ми оценка за представения дисертационния труд, независимо от посочените конкретни критични бележки в рецензията, ще си позволя да изразя някои по-основни мнения:

1. Ако не на редица, то на някои места в текста в отделните части на дисертацията се наблюдава многословие, особено в по-сложните изречения при анализите и интерпретациите на фактическия материал, което може да породи ако не двусмислие, то поне инвариантност.
2. При такова обемно научно изследване добре би било ако инициализираните в текста наименования на институции и всякакви други абревиатури да се дадат в отделен списък, макар и като приложение в дисертационната разработка.
3. Като препоръка бих предложил да се даде на разположение и/или да се депозира дисертацията на вниманието на държавните и другите институции по туризма, а на pewno и на конкретните изпълнителни ръководства в по-съкратен и приложим вариант /тип брошура/.

Авторефератът е правилно балансиран и отразява чрез структурата и съдържанието си същността на дисертационния труд. Основните приноси и тук са правилно поместени. Приложен е и списък на публикациите по дисертационния труд, включващ само авторски заглавия на брой общо 13, от които 5 на български и 8 на английски език.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Независимо от направените критични бележки и оценки, считам че представеният научен труд е твърде актуален, дисертабилен и в завършен вид като лично дело на докторанта. В работата са демонстрирани системност, изчерпателност, задълбоченост, коректност, цялостност и са постигнати определени научни и научно-приложни резултати, които могат да бъдат използвани при функционирането и развитието на здравния туризъм в България. Дисертационният труд показва, че кандидатът притежава задълбочени научни знания и методични умения в областта на СПА и уелнес туризма и способност за самостоятелни научни изследвания. Въз основа на гореизложените аргументи предлагам на почитаемите членове на Научното жури да бъде присъдена на докторанта *Павел Тодоров Стойнов* образователната и научна степен „доктор”.

София, 02.04.2015 г.

Рецензент/

/проф.д-р Петър В.Петров/